

شناسایی عوامل موثر بر تنوع سازی صادرات به عنوان سیاست مطلوب اقتصاد مقاومتی

نویسندگان: علی اکبر حافظیه^۱، یونس گلی^۲، مصطفی علمی مقدم^۳

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۶/۴/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۵/۲/۱۱

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال بیستم، شماره ۷۵، تابستان ۱۳۹۶

چکیده

اقتصاد ایران در سال‌های اخیر به دلیل بی‌ثباتی درآمد ارزی، رشد اقتصادی منفی را تجربه کرده است، در همین راستا یکی از سیاست‌های اصلی اقتصاد مقاومتی، ایجاد ثبات در درآمد ارزی و تنوع سازی صادرات بوده اند، مطالعه حاضر با استفاده از داده‌های اداره گمرک، مرکز آمار و بانک مرکزی برای دوره زمانی ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۴ و با روش حداقل مربعات دو مرحله‌ای به بررسی عوامل موثر بر تنوع سازی صادرات با تاکید بر بندهای اقتصاد مقاومتی می‌پردازد، نتایج حاصل از برآورد الگوشان می‌دهد که تلاطم بازار ارز، نسبت تسهیلات غیردولتی و تحریم باعث کاهش تنوع پذیری صادرات می‌شوند، اما سرمایه گذاری مستقیم خارجی و تولید ناخالص داخلی منجر به افزایش تنوع پذیری صادرات می‌شوند. بنابراین برای دستیابی به اهداف اقتصاد مقاومتی، کاهش تلاطم بازار ارز، هدایت و بیمه تسهیلات به بخش‌های دارای نوآوری، افزایش سرمایه گذاری مستقیم خارجی، افزایش کیفیت تحویلات و ارتباط موثر دانشگاه و صنعت لازم و ضروری است.

واژگان کلیدی:

اقتصاد مقاومتی، تنوع سازی صادرات، ثبات درآمد ارزی، روش حداقل مربعات دو مرحله‌ای

۱. عضو هیات علمی دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام

۲. عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور کرمانشاه younes.goli67@gmail.com

۳. عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور مشهد

۱- مقدمه و بیان مسئله

رشد باثبات اقتصادی یکی از اهداف اصلی برای بسیاری از کشورها است، اما بسیاری از اقتصادهای در حال توسعه به دلیل صادرات تک محصولی با مشکلات زیادی مواجه هستند، اقتصاد ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست و در سال‌های پس از تحریم اقتصادی غرب علیه ایران رشد اقتصادی منفی را تجربه کرده است، چرا که روند تغییرات اقتصاد ایران در سال‌های اخیر نشان می‌دهد که صادرات نفتی و درآمد حاصل از آن بیشترین وابستگی را برای اقتصاد ایجاد کرده است، طوری که براساس آمارها کاهش درآمد نفتی از میزان ۱۱۲ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۰ به ۶۳ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۱ باعث شده است که رشد اقتصادی ایران در سال ۱۳۹۱ به صورت منفی گزارش شود، یکی از دلایل اصلی برای وجود چنین پدیده‌ای در اقتصاد ایران به این صورت است که بخش صنعت کشور به وسیله کالاهای سرمایه‌ای و واسطه‌ای وارداتی تغذیه می‌شوند و براساس گزارشات بانک مرکزی میزان سهم واردات کالاهای سرمایه‌ای در سال ۱۳۸۹ برابر با ۶۱ درصد و این مقدار در سال ۱۳۹۲ به مقدار ۶۷ درصد افزایش یافته است. دلیل دیگر برای افزایش اثر گذاری کاهش درآمد نفتی بر رشد اقتصادی، پایین بودن سهم صادرات غیرنفتی و کاهش تنوع صادراتی است، سهم صادرات محصولات غیرنفتی در جدول (۱) نیز نشان می‌دهد که بر طبق داده‌های اداره گمرک به ترتیب در سال ۱۳۸۰ و ۱۳۹۴ بیشترین صادرات متعلق به فرش و سوخت‌های صنعتی بوده است، به طوری که سهم فرش در سال ۱۳۸۰ معادل با ۱۵ درصد است و در سال ۱۳۹۴ این سهم معادل با ۱/۶ درصد است، اما سهم سوخت‌های صنعتی در سال ۱۳۸۰ معادل با ۱۴ درصد و در سال ۱۳۹۴ برابر با ۳۵/۳ درصد است، در واقع شواهد نشان می‌دهد که سبد صادراتی کشور از کالاهای وابسته به مواد غیر نفتی به سمت صادرات کالاهای وابسته به نفت گرایش داشته است، در حالیکه در تمام برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور مبنی بر کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی بوده است.

جدول ۱- سهم صادرات کالاهای مهم (منبع: محاسبات تحقیق)

۱۳۸۰	۱۳۸۴	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	
۱۴	۱۸	۲۵	۱۶	۱۷	۲۰	۳۵/۳	سوخت‌های صنعتی، مواد قبری و معدنی
۱۵	۶	۲/۶	۲/۵	۲	۱/۸	۱/۶	فرش و سایر کف پوش‌ها
۴/۶	۹/۲	۲/۹	۳/۲	۴/۲	۵/۶	۵/۸	چدن، آهن و فولاد
۵	۷/۴	۱۱/۱۴	۱۰/۵	۱۱	۱۲	۹/۳	محصولات شیمیایی آلی
۲/۷	۴/۱	۹/۹	۱۱/۱	۱۳/۶	۱۳/۸	۱۲	مواد پلاستیکی
۱۳/۱	۱۱/۴	۶/۵	۷/۶	۶/۴	۷/۶	۵/۴	میوه‌های خوراکی

به طور کلی سبب صادراتی کشور بسیار متمرکز بوده و بیشتر وابسته به مواد نفتی است، بنابراین مسئله اصلی برای مطالعه حاضر افزایش آسیب پذیری اقتصاد ایران به علت وابستگی بالا به درآمد نفتی است، و این مسئله از یک طرف در شواهد اقتصادی ایران قابل تایید است، و از طرفی دیگر در بند ۱۳ و ۱۰ سیاست‌های ابلاغی اقتصاد مقاومتی بر کاهش ضربه پذیری درآمد حاصل از صادرات نفت و گاز و توسعه صادرات تاکید شده است. بر همین اساس ثبات درآمدی ارزی و دوری از نوسانات درآمد ارزی سیاستی بهینه برای کاهش آسیب پذیری اقتصاد است، متنوع سازی صادرات به عنوان سیاستی مهم برای ایجاد ثبات درآمد ارزی و متناسب با آن ثبات اقتصادی قابل بررسی است.

متنوع سازی صادرات سیاستی مفید، موثر و بهینه برای کاهش آسیب پذیری اقتصاد و کاهش ضربه پذیری ناشی از وابستگی به درآمد نفت است، کشور ایران یکی از کشورهایی است که دارای ساختار اقتصادی ضعیف از دو جنبه اصلی است، جنبه اول وابستگی بالا به درآمد نفتی است، طوری که براساس آمارها میزان وابستگی بودجه دولت به درآمد نفتی معادل ۵۰ تا ۶۰ درصد می باشد، اما جنبه دوم بررسی حجم واردات کالاهای سرمایه‌ای در تولید اقتصاد است، بنابراین برای غلبه بر دو مشکل ذکر شده، سیاستی در بندهای اقتصاد مقاومتی ذکر و بیان شده است که می تواند زمینه را برای کاهش آسیب پذیری اقتصادی فراهم آورد، تنوع پذیری صادرات کالاها گامی اساسی و مهم برای غلبه بر دو مشکل ذکر شده است، در واقع متنوع سازی صادرات از یک طرف باعث افزایش میزان ارز صادراتی می شود و بنابراین وابستگی به نفت را کاهش می دهد و هم اینکه ثباتی را در درآمد ارزی ایجاد می کند که دارای نوساناتی کمتر از درآمد نفتی است، علاوه بر اینها ایجاد تنوع در صادرات کالاها باعث انگیزه برای نیروی کار تحصیل در صنعت با تکنولوژی بالا می شود و از این نظر اقتصاد می تواند گامی اساسی را در جهت خودکفایی کالاهای سرمایه‌ای بردارد. به همین دلیل بررسی متنوع سازی صادرات و بررسی عوامل موثر بر آن مهم و دارای ارزش است. به طور کلی اهمیت مطالعه حاضر ناشی از واقعیتی است که کشور ایران همواره در معرض تهدیدهای خارجی قرار دارد، و لازم است که اقتصاد را در مقابل چنین تهدیدات برای بلندمدت واکسینه نمود، لذا ثبات درآمد ارزی در شرایط حال از اهمیت بالایی برخوردار است. بر همین اساس، سوالات مطالعه حاضر به این صورت است که آیا متنوع سازی صادرات بر رشد اقتصادی تاثیر دارد؟ چه عواملی بر متنوع سازی موثر هستند؟

ساختار مطالعه حاضر به این صورت است که ابتدا به بررسی مبانی نظری و مطالعات انجام شده پرداخته می شود، سپس در بخش سوم به داده‌ها و روش تحقیق پرداخته

می‌شود، و در نهایت در بخش چهارم به بررسی برآورد مدل و تحلیل نتایج پرداخته می‌شود.

۲- ادبیات نظری و پیشینه مطالعاتی

۲-۱- مبانی نظری متنوع سازی صادرات

دیوید ریکاردو در نظریه مزیت نسبی خود بیان می‌دارد که کشورها برای تسریع در روند رشد اقتصادی، باید در تولید کالاهایی فعالیت کنند که دارای مزیت نسبی هستند، چرا که به این وسیله، حداکثر بازدهی برای صرف منابع مشخص، قابل دستیابی است، در این راستا کشورهای در حال توسعه به دلیل برخورداری از مزیت‌های نسبی و فراوانی نهاده‌های تولیدی از تخصص‌های اولیه اقتصادی منتفع می‌گردند، همچنین و فور نهاده‌های تولیدی در این کشورها، ورود سرمایه گذاری مستقیم خارجی را تشدید نموده است، در همین حال برخی از اقتصاددانان توسعه، تخصص‌گرایی بین‌المللی را به لحاظ وابستگی شدید اقتصاد به کالاهای صادراتی مورد انتقاد قرار داده‌اند. براین اساس آنها معتقدند که تخصص‌گرایی بین‌المللی برای یک کشور منجر به وابستگی شدید اقتصاد آن کشور به درآمدهای صادراتی شده و به دلیل غیرقابل پیش‌بینی بودن قیمت کالاهای صادراتی، در صورت نوسانات شدید در قیمت، به بی‌ثباتی درآمدهای صادراتی انجامیده و این امر اثر منفی بر کل اقتصاد خواهد گذاشت. به عبارت دیگر در کشورهای در حال توسعه، صادرات به عنوان یک نهاده تولید (مواد اولیه و واسطه‌ای) رفتار نموده و به لحاظ این که در اغلب این کشورها سهم اعظمی از واردات آنان را کالاهای سرمایه‌ای و واسطه‌ای تشکیل می‌دهد که به عنوان یک نهاده تولیدی استفاده می‌گردد، و منابع تامین مالی این نوع از واردات از محل درآمدهای صادراتی تامین می‌شود، لذا بی‌ثباتی درآمدهای صادراتی به اختلال در واردات این نوع از نهاده‌های تولیدی منجر شده و به تبع آن رشد اقتصادی را تحت تاثیر قرار می‌دهد (فدر^۱ ۱۹۸۳).

در واقع به واسطه سه کانال متنوع سازی صادرات می‌تواند رشد اقتصادی را افزایش دهد، کانال اول به این صورت است که افزایش متنوع سازی صادرات باعث بهبود رابطه مبادله در کشورهای در حال توسعه می‌شود، مطالعات پربیش و سینگر^۲ (۱۹۵۰) نیز نشان می‌دهد که تمرکز کشورهای در حال توسعه بر تولیدات اصلی که حجم عمده‌ای از صادرات را به خود تخصیص داده است، باعث تضعیف رابطه مبادله، تلاطم درآمد و در نهایت کاهش رشد اقتصادی می‌شود. با این وجود افزایش متنوع سازی صادرات به خصوص در کالاهای کارخانه‌ای باعث بهبود رابطه مبادله می‌شود. دومین کانال به این صورت است

1. Feder (1983)

2. Prebisch and Singer (1950)

که هر چه میزان تنوع صادرات افزایش یابد، ریسک بی ثباتی صادرات کاهش می یابد، با توجه به اینکه کشورهای در حال توسعه با محدودیت منابع مواجه هستند، صادرات به عنوان منبع مهم ارز خارجی برای واردات کالاهای سرمایه ای تلقی می شود، لذا هر چه تعداد کالاهای قابل صادراتی کاهش یابد، ریسک در معرض کشش بالای تقاضا و نوسان قیمت بین المللی افزایش می یابد، این اثر در ادبیات مالی به عنوان اثر پرتفولیو شناخته شده است، (فریرا، ۲۰۰۹). کانال سوم نیز به این صورت است که هر چه متنوع سازی فعالیت های اقتصادی افزایش یابد، اثرات سرریز دانش برای سایر بخش های اقتصادی ایجاد می شود، منبع مهم برای اثرات سرریز افزایش بهره وری ناشی از تکنولوژی جدید، مدیریت جدید، آموزش نیروی کار و غیره است، در واقع به دلیل وجود چنین اثرات سرریزی، بهره وری در اقتصاد افزایش و بنابراین رشد اقتصادی افزایش می یابد.

۲-۲- عوامل موثر بر تنوع سازی صادرات

مبانی نظری متنوع سازی صادرات بر پایه مدل رشد درونزا این است که متنوع سازی صادرات از کالاهای اولیه به کالاهای با فن آوری بالا و کالاهای با مهارت بالا، منجر به رشد بیشتری می شود چون تجارت این قبیل کالاها نسبت به کالاهای اولیه منجر به کسب بهره وری اثر سرریز می شود (هرزر و لهنمان^۲ ۲۰۰۶). براساس مطالعه ملتیز (۲۰۰۳)، افزایش در متنوع سازی صادرات باعث بالا بودن بهره وری در اقتصادهای صادراتی نسبت به اقتصادهای غیرصادراتی می شود و چنین نتایجی در مطالعات فینسترا (۲۰۱۰) نیز تایید شده است. متنوع سازی صادرات همچنین می تواند ریسک در معرض شوک های خارجی و تلاطم متغیرهای کلان اقتصاد را کاهش داده و رشد اقتصادی را افزایش می دهد، شواهد اقتصادی نیز نشان می دهد که کشورهای توسعه یافته کنونی به واسطه افزایش متنوع سازی صادرات، سطح بالایی از رشد اقتصادی را تجربه کرده اند (اگوسین و همکاران ۲۰۱۲، ص ۲۹۵). لدرمن و مالونی^۳ (۲۰۰۳) نشان می دهند که افزایش متنوع سازی صادرات باعث کاهش اثر منفی وفور منابع طبیعی بر رشد اقتصادی می شود، براساس ادبیات نظری متنوع سازی صادرات تابعی از تلاطم بازار ارز، سرمایه گذاری مستقیم خارجی، تولید واقعی اقتصاد به عنوان معیاری از اندازه اقتصاد، نسبت تسهیلات اعطا شده به بخش غیردولتی تقسیم بر تولید ناخالص داخلی، کیفیت نهادها و سطح تحصیلات شاغلین است. در واقع رشد اقتصادی مستلزم دو بخش حقیقی و مالی قوی و مکمل است، که زمینه را برای رشد

1. Ferrira (2009)
2. Herzer and Lehman (2006)
3. Lederman and Maloney(2003)

اقتصادی فراهم می‌کند، به همین دلیل محدودیت نقدینگی برای بسیاری از تولیدات ممکن است نوعی مانع جدی برای صادرات و رشد اقتصادی تلقی شود، در همین راستا توسعه مالی یکی از مسائلی است که در سال‌های اخیر مورد توجه بسیاری از اندیشمندان قرار گرفته است، در واقع توزیع مناسب اعتبارات در بخش‌های مختلف اقتصادی، براساس پتانسیل‌های موجود می‌تواند زمینه را برای متنوع سازی صادرات و رشد اقتصادی را فراهم کند، مانوا^۱ (۲۰۰۸)، در مطالعه‌ای نشان می‌دهد که توسعه مالی باعث افزایش متنوع سازی صادرات و متناسب با آن رشد اقتصادی می‌شود، در تحلیل اثر توسعه مالی بر متنوع سازی صادرات ذکر دو نکته دارای اهمیت است، توسعه مالی ممکن است ریسک تامین مالی فعالیت‌های جدید تولیدی به دلیل عدم شناخت از ساختار بازار را افزایش دهد، بنابراین اگر چه توسعه مالی روند افزایشی را طی کند، ولی چون در فعالیت جدیدی سرمایه گذاری صورت نمی‌گیرد، غالباً باعث افزایش تمرکز فعالیت‌های تولیدی شود، و در متنوع سازی صادرات تغییری صورت نمی‌گیرد، در رابطه بین تحصيلات و متنوع سازی صادرات، اقتصادهای مبتنی بر نوآوری دارای شرایط پویاتری نسبت به سایر اقتصادها هستند، به این صورت که سهم بالایی از صادرات جهان را به خود تخصیص می‌دهند، بر همین اساس نقش نیروی کار دارای تحصيلات عالی همواره در بهبود عملکرد فرآیندهای تولیدی و ایجاد مزیت نسبی در فعالیت‌های اقتصادی غیرقابل انکار است، نیروی کار دارای تحصيلات عالی به دلایلی از قبیل انطباق آسانتر با تکنولوژی جدید و پذیرش شرایط قابل تحول نقش موثری را در متنوع سازی صادرات دارد، هر چه میزان کیفیت تحصيلات در کشوری بالاتر، نوآوری بالاتر، قدرت خلق محصول جدید بالاتر و تنوع محصولات صادرات نیز افزایش می‌یابد. کیفیت نهادها نیز نقش بسزایی را در عملکرد کلی اقتصاد دارند، به این صورت هر چه عملکرد نهادها ضعیف‌تر باشد، رشد اقتصادی کندتر خواهد بود، این نوع از رابطه در مطالعاتی از قبیل مارو^۲ (۱۹۹۵) و کانک و کیفر^۳ (۱۹۹۵) تایید شده است، هال و جونس^۴ (۱۹۹۹) نشان می‌دهند که ساختار بیمارگونه نهادها باعث کاهش بهره‌وری کل در اقتصاد می‌شود، کیفیت نهادها همچنین نقش بسزایی را در تمایل کارگزاران اقتصادی به صادرات دارد، اثر کیفیت پایین نهادها بر اقتصاد دارای اثری همانند اثر مالیات بر تجارت است، در واقع بازدهی تجارت را کاهش می‌دهد، رودریک^۵ (۲۰۰۲)

1. Manova (2008)
2. Mauro (1995)
3. Knack and Keefer (1995)
4. Hall and Jones (1999)
5. Rodrik (2002)

بیان می‌کند که یکی از موانع اصلی برای تجارت، اجرای قرارداد بین طرفین است، و این به علت کیفیت متفاوت ساختار نهادها در اقتصاد است، آندرسن و یونگ^۱ (۲۰۰۶) بیان می‌کنند که کیفیت پایین نهادها همانند اثر تعرفه بر صادرات است و به همین دلیل میزان صادرات و تجارت در اقتصاد کاهش می‌یابد، آندرسن و مارکویلر^۲ (۲۰۰۲) با استفاده از مدل جاذبه نشان می‌دهند که کشورهای با کیفیت پایین نهادها، تقاضا را برای صادرات خود به واسطه ایجاد مازاد قیمت بر صادرات کاهش می‌دهند. بنابراین به طور کلی کاهش کیفیت نهادها در اقتصاد باعث کاهش صادرات می‌شود، براساس داده های بین المللی موسسه مطالعاتی هریتج، کیفیت نهادها در هر اقتصادی از میانگین ۶ شاخص ثبات سیاسی، میزان مشارکت مردم در امور کشور و پاسخگویی مسئولان، میزان اثر بخشی دولت، کیفیت مقررات و قوانین، حاکمیت قانون و کنترل فساد قابل دستیابی است، با توجه به اینکه میزان این شاخص از منفی ۲/۵ به صورت بدترین وضعیت و مثبت ۲/۵ بهترین وضعیت در حال تغییر است.

میزان نوسانات نرخ ارز و بیش از حد ارزش گذاشتن پول ملی دارای تاثیر منفی بر صادرات و تنوع صادراتی است، چرا که افزایش تلاطم نرخ ارز موجب نااطمینانی در اقتصاد می‌شود و به این واسطه ریسک تجارت افزایش می‌یابد، بالا بودن نرخ ارز به دلیل ارزان بودن کالاها برای خارجیان، میزان صادرات را نیز افزایش می‌دهد، به طور کلی ملیتز^۳ (۲۰۰۳) بیان می‌کند که اگر منافع مورد انتظار ورود به بازارهای بین‌المللی کمتر از هزینه ورد به آن بازارها باشد، بنگاهها تصمیم می‌گیرند، که وارد بازار بین‌المللی نشوند و به این دلیل افزایش تلاطم به واسطه افزایش نااطمینانی در بازار ارز باعث کاهش متنوع سازی صادرات می‌شود.

یکی از عواملی که نقش بسزایی را در واردات نوآوری و ایجاد مزیت در تولید می‌شود، سرمایه گذاری مستقیم خارجی است، به دو دلیل وجود دو اثر مستقیم و غیرمستقیم افزایش سرمایه گذاری مستقیم خارجی منجر به افزایش تنوع صادرات می‌شود، اثر مستقیم به این صورت است که بنگاههای خارجی به طور مستقیم در تولید کالاهای دارای تکنولوژی بالا که محصولات جدیدی را ارائه می‌دهد، فعالیت می‌کنند که این به طور مستقیم منجر به افزایش متنوع سازی صادرات می‌شود، همچنین وجود شرکت‌های چندملیتی به طور بالقوه می‌تواند زمینه را برای انتقال قابلیت‌هایی به بنگاههای داخلی فراهم کند، وجود این قابلیت‌ها از قبیل نیروی کار متخصص، ابزارهای سرمایه‌ای و شیوه‌های کار در اقتصاد به طور غیرمستقیم باعث افزایش در

1. Anderson and Young (1999)

2. Anderson and Marcouiller (2002)

3. Melitz (2003)

تنوع کالاهای صادراتی می‌شود، (هیدلاگو و همکاران^۱ ۲۰۰۷)، اما اثر غیرمستقیم سرمایه گذاری مستقیم خارجی معمولاً در ادبیات به صورت اثرات سرریز نمود پیدا می‌کند. بنگاهها به دلیل دو هدف به دنبال سرمایه گذاری مستقیم خارجی هستند، یا اینکه بازار کشور میزبان را تسخیر نمایند (بازاری بودن FDI)، و یا اینکه برای تولید با هزینه پایین تر وارد کشور میزبان می‌شوند، (کارا بودن FDI). در واقع سرمایه گذاری مستقیم خارجی همراه با کارایی، صادرات کشور میزبان را تحت تاثیر قرار می‌دهد، اگر FDI منجر به تولید کالاهایی متفاوت از صادرات کشور میزبان شود، ترکیب سبد صادراتی کشور تغییر کرده و تنوع آنها افزایش می‌یابد، اما اگر FDI منجر به تولید کالاهایی صادراتی کشور میزبان شود، FDI منجر به تخصصی شدن اقتصاد می‌شود. براساس آمارهای آنکتاد، سهم کشورهای در حال توسعه از مقدار ۱۷ درصد در سال ۲۰۰۰ به مقدار ۵۴ درصد در سال ۲۰۱۴ افزایش یافته است، و سهم کشورهای توسعه یافته روندی کاهشی را تجربه کرده‌اند. این نشان می‌دهد که کشورهای در حال توسعه دارای پتانسیل بالاتری نسبت به کشورهای توسعه یافته هستند، و این ناشی از شکاف بین وضعیت فعلی و وضعیت بالقوه است. در واقع در طول دوره مطالعه کشورهای توسعه یافته جریان خروجی سرمایه را تجربه کرده‌اند.

شواهد آماری کشورهای آسیایی نشان می‌دهد اولاً به طور کلی سهم کشور چین در جذب سرمایه گذاری خارجی بیش از سایر کشورها بوده است، طوری که این سهم در سال ۲۰۰۰ معادل با ۱۷ درصد و در سال‌های بعد ابتدا افزایش یافته و تا مقدار سهم ۳۱ درصدی در سال ۲۰۰۲ افزایش و سپس روندی کاهشی را تجربه کرده است طوری که این سهم در سال ۲۰۱۵ معادل با ۱۷/۷۲ درصد می‌باشد، متأسفانه کشور ایران در سال‌های اخیر سهم بالایی را در جذب سرمایه گذاری مستقیم خارجی تجربه نکرده است، سهم ایران در جریان ورودی سرمایه گذاری مستقیم خارجی در سال ۲۰۰۰ معادل با ۰/۰۸ درصد و این سهم در سال ۲۰۱۵ برابر با ۰/۲۷ درصد بوده است، و از کشورهای مالزی، سنگاپور، ترکیه و هند پایین تر می‌باشد.

لازم به ذکر است، همیشه سرمایه گذاری منجر به افزایش بهره‌وری، رشد و توسعه در اقتصاد نمی‌شود، بلکه این نوع از سیاست زمانی منجر به افزایش بهره‌وری در اقتصاد می‌شود، که حامل انتقال فناوری جدید در اقتصاد باشد، در واقع این نوع انتقال از فناوری باعث افزایش بهره‌وری و یا به عبارتی افزایش تولید به ازای سطح ثابتی از نهاده‌ها می‌شود.

1. Hidalgo et al (2007)

۲-۲- مروری بر مطالعات پیشین

با توجه به اینکه مطالعات به نسبت زیادی در حوزه متنوع سازی صادرات و قاچاق انجام شده است، لذا در این بخش به بررسی خلاصه‌ای از آنها پرداخته می‌شود، طوری که ابتدا به مطالعات متنوع سازی صادرات و سپس به بررسی قاچاق پرداخته می‌شود. ایواموتو و نبشیمایا^۱ (۲۰۱۲)، در مطالعه‌ای با استفاده از داده‌های ۱۷۵ کشور برای دوره زمانی ۲۰۰۷-۱۹۸۰ و رهیافت گشتاورهای تعمیم یافته به بررسی اثر سرمایه گذاری مستقیم خارجی بر متنوع سازی صادرات می‌پردازد، نتایج مطالعه آنها نشان می‌دهد که سرمایه گذاری مستقیم خارجی اثر مثبتی را بر متنوع سازی صادرات در کشورهای در حال توسعه دارد. بنگا^۲ (۲۰۰۶) در مطالعه‌ای اثر FDI را بر متنوع سازی صادرات در بخش صنعت هند را بررسی می‌کند، نتایج مطالعه ایشان نشان می‌دهد که FDI از آمریکا اثر مثبتی را بر متنوع سازی صادرات دارد. تدسس و شاکرولایا^۳ (۲۰۱۱) چنین رابطه‌ای را برای ۱۳۱ کشور در دوره زمانی ۱۹۸۴ تا ۲۰۰۴ با استفاده از روش‌های پارامتری و نیمه پارامتری بررسی می‌کنند، نتایج آنها نشان می‌دهد که انباشت FDI باعث متنوع سازی صادرات می‌شود. چانف و رویگر^۴ (۲۰۰۸) نیز نشان می‌دهد که FDI منجر به متنوع سازی صادرات در کشورهای مدیترانه‌ای می‌شود. آگوسین و همکاران^۵ (۲۰۱۲) در مطالعه‌ای عوامل اصلی تعیین کننده متنوع سازی صادرات را مورد بررسی قرار می‌دهند، نتایج آنها نشان سطح تحصيلات نیروی کار و نوسانات نرخ ارز از عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات است. سكات^۶ (۲۰۱۵) در مطالعه‌ای رابطه بین نوسانات نرخ ارز و متنوع سازی صادرات را در کشورهای در حال توسعه بررسی می‌کند، نتایج حاصل از مطالعه ایشان نشان می‌دهد که نوسان نرخ ارز تاثیر معناداری را بر متنوع سازی صادرات ندارد.

آذربایجان و همکاران (۱۳۹۰)، در مطالعه‌ای اثر متنوع سازی صادرات را بر بهره‌وری کل عوامل تولید و رشد اقتصاد را با استفاده داده‌های کشورهای عضو دی هشت طی دوره زمانی ۲۰۰۷-۱۹۹۹ و روش داده‌های تابلویی را بررسی می‌کند، نتایج آنها نشان می‌دهد که متنوع سازی صادرات باعث افزایش بهره‌وری و رشد اقتصادی می‌شود. تقی پور و موسوی (۱۳۸۰) در مطالعه‌ای اثر متنوع سازی صادرات را بر افزایش درآمدهای ارزی در دوره زمانی ۱۳۷۸-۱۳۵۸ را بررسی می‌کنند، نتایج

1. Iwamoto and Nabeshima (2012)

2. Banga (2006)

3. Tadesse and shukralla (2011)

4. Chenaf and Rouiger (2008)

5. Agosin et al (2012)

6. Sekkat (2015)

مطالعه آنها نشان می‌دهد که متنوع سازی در ترکیب صادرات باعث افزایش درآمد ارزی ایران می‌شود. معمارنژاد و همکاران (۱۳۸۸) نیز با استفاده از داده‌های در دوره زمانی ۱۳۸۵-۱۳۵۸ نشان می‌دهند که متنوع سازی منجر به افزایش رشد اقتصادی می‌شود. نعمت‌اللهی و گرشاسبی (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای نشان می‌دهند که تنوع پذیری کشوری در صادرات غیرنفتی با وضع تحریم‌های جدید به شدت کاهش یافته است، و همچنین کل صادرات غیرنفتی کشور در گروه‌های خاصی متمرکز است و این بر تنوع پذیری اثرات منفی دارد. یآوری و همکاران (۱۳۸۹) در مطالعه‌ای نشان می‌دهند که شاخص تنوع صادراتی در ۹ گروه صنایع دارای اثر مثبت و معنی‌داری بر روی بهره‌وری می‌باشد. محمدی و فکاری (۱۳۹۴) با استفاده از داده‌های دوره زمانی ۱۳۷۴ تا ۱۳۹۱ و با استفاده از رگرسیون ریج نشان می‌دهند که سرمایه‌گذاری خارجی باعث کاهش تنوع صادراتی شده و افزایش درآمد ناخالص سرانه منجر به افزایش تنوع صادراتی می‌شود، همچنین کیفیت قوانین و مقررات، انتقاد پذیری و پاسخگویی باعث کاهش معناداری در تمرکز صادرات می‌شود.

مطالعه حاضر از چند نظر نسبت به مطالعات انجام شده دارای مزیت است: اول اینکه بررسی عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات به صورت جامع در هیچ مطالعه‌ای در داخل مورد بررسی قرار نگرفته است، دوم اینکه بیشتر مطالعات انجام شده اثر متنوع سازی صادرات را بر روی متغیرهای کلان بررسی می‌کنند، در حالی که مطالعه حاضر، عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات را بررسی می‌کند. همچنین مطالعه حاضر انطباق شرایط فعلی اقتصاد را در کنار الگوی اقتصاد مقاومتی قرار داده و در راستای بندهای اقتصاد مقاومتی تحلیل صورت می‌گیرد.

۳- روش تحقیق

با توجه به اینکه مطالعه حاضر عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات را مورد بررسی قرار می‌دهد، لذا ابتدا با استفاده از داده‌های در دسترس و شاخص‌های جینی، هرفیندال - هیرشمن و تایل به برآورد شاخص متنوع سازی صادرات پرداخته می‌شود. برای اندازه گیری تنوع پذیری صادرات از داده‌های صادرات به تفکیک کدهای تعرفه ۸ رقمی برای دوره زمانی ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۴ استفاده می‌شود، اما برای قابلیت مقایسه بین کشورهای مختلف از داده‌های HS دو رقمی استفاده شده است. معادلات ۱ تا ۳، نحوه اندازه گیری شاخص‌های متنوع سازی صادرات را نشان می‌دهند.

$$H^* = \frac{\sum_k (S_k)^2 - 1/n}{1 - 1/n} \quad (۱)$$

$$G = 1 - \sum_{k=1}^n (X_k - X_{k-1})/n \quad (۲)$$

$$T = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \frac{X_k}{\mu} \ln \left(\frac{X_k}{\mu} \right) \quad (۳)$$

معادله (۱)، شاخص هر فیندال-هیرشمن را نشان می‌دهد که S سهم صادرات کالای با K از کل صادرات است، n تعداد کل کالاهای موجود صادر شده در سال است، برای نرمال کردن مقدار شاخص بین صفر و یک از کسر $\frac{1}{n}$ استفاده می‌شود، معادله (۲) ضریب جینی را نشان می‌دهد که در آن X سهم انباشته صادرات را نشان می‌دهد، همچنین معادله (۳)، شاخص اندازه گیری تنوع پذیری تایل را نشان می‌دهد، که در آن $\mu = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n X_k$ نیز میانگین صادرات است.

اما برای بررسی اثر متغیرهای مورد استفاده بر متنوع سازی صادرات با توجه به ادبیات نظری مطالعات فدر (۱۹۸۳)، پربیش و سینگر (۱۹۵۰)، فریرا (۲۰۰۹)، هرزر و لهنمان (۲۰۰۶)، آگوسین و همکاران (۲۰۱۲)، لدرمن و مالونی (۲۰۰۳)، مانوا (۲۰۰۸)، آندرسن و یونگ (۲۰۰۶)، ملیتز (۲۰۰۳)، هیدلاگو و همکاران (۲۰۰۷) و داده‌های در دسترس از معادله رگرسیونی (۴) استفاده می‌شود، در این معادله متنوع سازی صادرات تابعی از سرمایه گذاری مستقیم خارجی (FDI)، تعداد نیروی کار دارای تحصیلات عالی که شاغل هستند (edu)، کیفیت نهاده (qi)، اندازه اقتصاد (gdp)، تلاطم بازار ارز (vol)، نسبت اعتبارات اعطا شده به بخش غیردولتی به کل تولید (gdpcr) و متغیر دامی تحریم اقتصادی (dum) است.

(۴)

$$div_t = \alpha_0 + \alpha_1 FDI_t + \alpha_2 edu_t + \alpha_3 qi_t + \alpha_4 gdp_t + \alpha_4 gdpcr_t + \alpha_4 vol_t + \alpha_4 dum_t + \varepsilon_t$$

با توجه به اینکه هیچ اطمینانی نسبت به برون زا بودن سرمایه گذاری مستقیم خارجی وجود ندارد، زیرا براساس مبانی نظری سرمایه گذاری مستقیم خارجی تابعی از ثبات اقتصادی، کسری بودجه دولت، کسری تراز تجاری و اندازه دولت در اقتصاد است و بر همین اساس در این مطالعه از آنها به عنوان متغیر ابزاری استفاده شده است، لازم به ذکر که عوامل متعددی در متنوع سازی صادرات تاثیر دارند، که غیر قابل مشاهده و یا احتمالاً از مدل حذف شده‌اند، بنابراین اجزاء اخلاص با رگرسورها دارای همبستگی بوده، برای حل چنین مشکلی از روش رگرسیون دو مرحله‌ای با کاربست گشتاورهای تعمیم یافته

دو مرحله‌ای استفاده می‌شود. استفاده از روش گشتاورهای تعمیم یافته به این دلیل است که که وزنی که برای تخمین مورد استفاده قرار می‌گیرد، بایستی واریانس تخمین زنده‌ها را به طور کارا تخمین بزند، به همین دلیل گشتاورهای تعمیم یافته با فرض تعامد بین اجزا اخلاص و عوامل توضیحی بهترین و کارا ترین تخمین‌ها را به دست می‌دهد. در واقع در تخمین دو مرحله‌ای GMM با استفاده از تکرار تخمین‌ها، وزن‌های بهینه را به دست می‌آورد، و از این نظر دارای کارایی بالاتری است.

۴- یافته‌ها

۴-۱- توصیف یافته‌ها

شواهد داده‌های گردآوری شده در جدول (۲) نشان می‌دهد که در طول دوره مطالعه، اقتصاد ایران تغییرات بالایی را تجربه کرده است، کیفیت نهادها براساس گزارش موسسه مطالعاتی هریتج، در بازه زمانی ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۳ روند نوسانی را تجربه کرده است، به طوری که در سال ۱۳۷۱ معادل با ۱/۶۵ و در سال ۱۳۹۳ به میزان ۱/۵ کاهش یافته است، تلاطم بازار ارز که در سال‌های اخیر یکی از مسائل اصلی برای سرمایه گذاران بوده است، بر طبق آمارهای به دست آمده از داده‌های ماهیانه نرخ ارز، تلاطم سالیانه نرخ ارز به این صورت بوده است که در سال ۱۳۷۱ دارای رقم ۰/۰۳۶ است و در سال ۱۳۹۳ به میزان ۰/۰۸۵ افزایش یافته است، تلاطم در بازار ارز از سال ۱۳۸۸ تا سال ۱۳۹۱ روندی افزایشی را تجربه کرده است و در سال ۱۳۹۲ به میزان ۰/۳۴ به بیشترین مقدار در طول ۲۳ سال رسیده است، بنابراین بر طبق مبانی نظری یکی از عوامل موثر بر افزایش تمرکز در صادرات، ناشی از تلاطم بازار ارز بوده است.

جدول ۲- روند داده‌های گردآوری شده (منبع: یافته‌های تحقیق)

۱۳۹۳	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۸۰	۱۳۷۱	
۱/۵	۱/۳۶	۱/۵	۱/۷	۱/۶۵	کیفیت نهادها
۰/۰۸۵	۰/۱۶۳	۰/۰۰۲۸	۰/۰۰۶۵	۰/۰۳۶	تلاطم ارز
۲۳/۵	۱۸/۲	۱۳/۹	۱۰/۷	۳/۰۶	تحصیلات شاغلین (درصد)
۳/۰۶	۳/۰۸	۲/۸۹	۲/۹	۴/۰۴	شاخص تایل
۰/۹۴۹	۰/۹۴۸	۰/۹۳۲	۰/۹۳	۰/۹۶	شاخص جینی
۰/۰۱۶	۰/۰۱۸	۰/۰۱۸	۰/۰۳۱	۰/۱۷۷	شاخص هر فیندال-هیرشمن
۵۵/۷	۶۶/۱	۵۶/۳۲	۳۰/۵۱	۳۶/۷۹	توسعه مالی (بر حسب درصد)

تحصیلات یکی از عوامل موثر بر ایجاد نوآوری است، نوآوری به صورت ایجاد

محصولات جدید موجب متنوع سازی تولید و صادرات می‌شود، اثر تحصيلات بر متنوع سازی صادرات با افزایش ارتباط بین صنعت و دانشگاه و همچنین افزایش کیفیت تحصيلات افزایش می‌یابد، نسبت شاغلین دارای تحصيلات عالی در دوره مورد مطالعه روندی افزایشی را تجربه کرده است به طوری که میزان نسبت شاغلین دارای تحصيلات عالی از مقدار ۳/۰۶ درصد در سال ۱۳۷۱ به مقدار ۲۳/۵ درصد در سال ۱۳۹۳ افزایش یافته است، دارا بودن شرایط لازم برای ارزش زا بودن تحصيلات پتانسیل قوی برای متنوع سازی صادرات ایجاد می‌کند، نسبت تسهیلات اعطا شده به بخش غیردولتی به عنوان معیاری از توسعه مالی نشان می‌دهد که این نسبت از رقم ۳۶/۷۹ درصد در سال ۱۳۷۱ به مقدار ۵۵/۷ درصد در سال ۱۳۹۳ افزایش یافته است. تغییرات شاخص‌های متنوع سازی صادرات تایل، جینی و هرفیندال-هیرشمن برای کالاها با کدهای ۸ رقمی HS تقریباً روندی هموار را نشان می‌دهند.

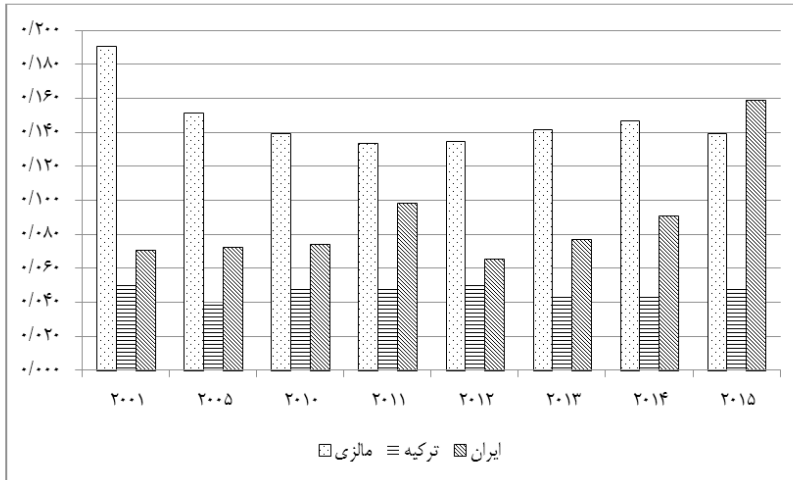
۴-۲- تحلیل یافته‌ها

۴-۲-۱- بررسی مقایسه‌ای تنوع پذیری صادرات

تحریم اقتصادی در سال‌های اخیر باعث کاهش درآمد دولت، عدم تکافوی درآمد نفتی، عدم تامین مالی فعالیت‌های مختلف و رشد اقتصاد منفی در سال ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲ شده است، چرایی اثر گذاری بالای تحریم بر درآمد دولت و بنابراین رشد اقتصادی دارای نکاتی است، که برای آینده اقتصاد ایران مهم و ضروری است، وابستگی درآمد دولت به صادرات نفت و وابستگی تامین مالی فعالیت‌های اقتصادی به درآمد حاصل از نفت یکی از دلایل مهم برای اثر گذاری بالای تحریم بر فعالیت اقتصادی است، به همین دلیل ارائه راه حلی برای جبران نوسان درآمد و یا کاهش درآمد نفتی، صادرات محصولات متنوع و افزایش شرکای تجاری در صادرات و به خصوص کشورهای منطقه است، تنوع پذیری صادرات همواره سطح درآمد ثابتی را برای کشور فراهم می‌نماید. از آنجا که معیارهای مطلق تنوع پذیری صادرات، نمی‌تواند نتایج را در رابطه با وضعیت ایران ارائه دهد، به همین دلیل به بررسی متنوع سازی صادرات ایران و مقایسه آن با کشورهای مالزی و ترکیه پرداخته می‌شود.

نتایج حاصل از شاخص تمرکز در مورد کالاها در نمودار (۲) نشان می‌دهد، که صادرات در ایران نسبت به کشور ترکیه از تنوع بالایی برخوردار نیست، اما نسبت به اقتصاد مالزی بهتر می‌باشد، بیشترین شاخص تمرکز در اقتصاد ایران به سال ۲۰۱۵ مربوط است، که در آن میزان متنوع سازی برابر با ۰/۱۵۹ است، اما در سال ۲۰۱۲ این میزان برابر با ۰/۰۶۵ است، ممکن است شاخص تمرکز اطلاعات مفیدی را در مورد

نمودار ۱- تنوع کالایی صادرات

بررسی ترکیب کشورهای مقصد نیز دارای دلالت‌های مفیدی برای اقتصاد است، ترکیب تجاری ایران در سال ۱۳۸۰ به این صورت بوده است، که امارات به تنهایی ۱۵ درصد کل صادرات ایران را جذب کرده و کشورهای آلمان، آذربایجان و ژاپن به ترتیب ۷/۴، ۷/۴ و ۵/۶ درصد از کل صادرات ایران را جذب نموده‌اند، در سال ۱۳۸۴ شرکای تجاری ایران، شامل امارات، عراق و هند بوده است، در واقع پس از سرنگونی صدام، عراق به عنوان یکی از شرکای بزرگ تجاری ایران همواره مد نظر بوده است. اما در سال ۱۳۹۴ کشورهای چین، عراق و امارات به عنوان سه شریک بزرگ تجاری ایران مطرح بوده‌اند، همچنین کشور افغانستان نیز همواره جزء شرکای بزرگ تجاری ایران است. آنچه قابل ذکر است، روند روبه افزایشی صادرات ایران به چین بوده است که از ۴ درصد در سال ۱۳۸۰ به ۲۵ درصد در سال ۱۳۹۳ و سپس ۱۹ درصد در سال ۱۳۹۴ افزایش یافته است. کشورهای همسایه از قبیل عراق، افغانستان و ترکیه ظرفیت‌های بالقوه‌ای را برای صادرات ایران فراهم کرده‌اند که می‌توان با استفاده از سیاست‌های بهینه سهم عمده‌ای از بازارها را تسخیر کرد، بر روی هم رفته وضعیت شرکای تجاری ایران نیز در وضعیت مناسبی نیست.

۴-۲-۲- رابطه متنوع سازی صادرات و رشد اقتصادی (مطلوبیت سیاست متنوع سازی

صادرات)

قبل از برآورد عوامل موثر بر تنوع صادرات در اقتصاد ایران به این سوال پاسخ داده می‌شود، که آیا متنوع سازی صادرات تاثیر معناداری بر رشد اقتصادی و یا بلعکس دارد، بنابراین از بررسی علیت گرنجر استفاده می‌شود، علیت گرنجر مبتنی بر فرضیه صفر

عدم رابطه بین دو متغیر است، در صورتی که فرضیه صفر رد شود، رابطه‌ای معنادار بین متغیرها وجود دارد و در صورتی که فرضیه صفر تایید شود، رابطه‌ای معنادار بین متغیرهای مورد استفاده وجود ندارد. نتایج حاصل از بررسی علیت در جدول (۳) نشان می‌دهد که یک علیت دو طرفه بین متغیرهای تولید ناخالص داخلی بدون نفت و متنوع سازی صادرات وجود دارد، طوری که هر چه میزان متنوع سازی صادرات افزایش یابد، میزان تولید ناخالص حقیقی افزایش و هر چه میزان تولید ناخالص داخلی افزایش یابد، میزان تنوع پذیری نیز افزایش می‌یابد، بنابراین ایده‌های اقتصاد مقاومتی بر متنوع سازی صادرات برای کاهش آسیب پذیری اقتصاد کاملاً از لحاظ علمی و مبانی نظری قابل تایید است، در واقع سیاستی پایدار برای عملکرد پویای بخش واقعی اقتصاد تلقی می‌شود. البته جهت علیت از تنوع صادراتی به سمت رشد اقتصادی بسیار قوی‌تر از جهت علیت از تولید واقعی در اقتصاد به سمت متنوع سازی صادرات است، به همین دلیل است که رهبر معظم در بیانات متعدد خود، متنوع سازی صادرات را به عنوان یکی از معیارهای توسعه اقتصادی و ثبات درآمدی ارزی تلقی می‌کند.

جدول ۳- علیت گرنجر بین متنوع سازی صادرات و تولید واقعی (منبع: یافته‌های تحقیق)

مستقل	شاخص هرفیندال-هیرشمن		شاخص تایل		شاخص جینی	
	تنوع پذیری	تولید واقعی	تنوع پذیری	تولید واقعی	تنوع پذیری	تولید واقعی
تنوع پذیری	-	۸/۱ (۰/۰۰۴)	-	۱۲/۵ (۰/۰۰)	-	۱۵/۲۵ (۰/۰۰)
تولید واقعی اقتصاد	۷/۹۳ (۰/۰۱۹)	-	۶/۴۵ (۰/۰۰۴)	-	۴/۶ (۰/۰۳۲)	-

۴-۲-۳- عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات

جدول (۴) نتایج حاصل از برآورد اثر عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات با استفاده از روش رگرسیون دو مرحله‌ای با کاربست گشتاورهای تعمیم یافته برای سه شاخص متنوع سازی جینی، تایل و هرفیندال-هیرشمن را نشان می‌دهد. براساس نتایج حاصل از برآورد، سرمایه گذاری مستقیم خارجی اثر منفی و معناداری را بر متنوع سازی صادرات است، به این صورت که هر چه میزان سرمایه گذاری مستقیم خارجی افزایش یابد، میزان شاخص تنوع سازی صادراتی کاهش می‌یابد، یکی از دلایل اصلی برای مثبت بودن اثر سرمایه گذاری مستقیم خارجی بر متنوع سازی صادرات ناشی از تک محصولی بودن اقتصاد کشور است، در واقع براساس شواهد در سال ۱۳۹۴ سهم سه کالای وابسته به نفت در صادرات بالغ بر ۵۵ درصد است، بنابراین سرمایه گذاری خارجی در بخش‌های اقتصادی

غیر از نفت می‌تواند طوری عمل کند که تنوع صادرات در اقتصاد کشور افزایش یابد. دلیل دیگر اثر گذاری مثبت سرمایه گذاری مستقیم خارجی بر متنوع سازی صادرات ناشی از شکاف بالا بین سطح تکنولوژی کشورهای توسعه یافته و ایران است، که شکاف بالا برای دوره‌ای باعث بازدهی مثبت خواهد شد.

بررسی اثر تحصیلات شاغلین بر روی تنوع پذیری صادرات معنادار نیست، در واقع سبک و روش فعلی در سیستم آموزشی کشور نمی‌تواند، تاثیر معناداری را بر متنوع سازی صادرات داشته باشد، کشورهای توسعه یافته‌ای که به عنوان الگوی تاثیر مثبت افزایش تحصیلات بر متغیرهای اقتصادی مورد توجه قرار می‌گیرند، اغلب از کیفیت تحصیلات مناسبی برخوردار هستند، اما در اقتصاد ایران به کیفیت تحصیلات توجهی نشده است، و این باعث شده است که عملاً مدرک گرایی در کشور رونق یابد، و حتی بسیاری از مراکز دانشگاهی به صورت بنگاه داری فعالیت می‌کنند، لذا اگر چه در اقتصاد ایران سهم افراد تحصیل کرده بسیار بالا است، اما وجود چنین سیستمی برای آموزش ایران علاوه بر تخصیص نادرست منابع باعث تغییر انتظارات جامعه و عدم توانایی دولت‌ها در برآورد نیاز و انتظارات افراد می‌شود، به طور کلی نیروی کار با افزایش سطح تحصیلات به نسبت توانمند نشده است و این در حالی است که در بند ۳ اقتصاد مقاومتی بر نیروی کار توانمند تاکید شده است.

اثر کیفیت نهاده‌ها بر متنوع سازی صادرات از لحاظ معنادار نبوده، اما آنچه که از لحاظ تفسیری دارای اهمیت است، این است که ضرایب برای دو شاخص منفی بوده و این نشان دهنده اثر آن بر افزایش متنوع سازی صادرات است، در واقع از لحاظ فرآیندهای بوروکراسی اداری، اقتصاد ایران با مشکلات زیادی مواجه است، و این مشکلات باعث کاهش انگیزه برای تولید و متنوع سازی صادرات است، هر چه اقتصاد مانع کمتری را برای تولید کنندگان ایجاد کند، انگیزه برای تولید افزایش می‌یابد، این در حالی است که براساس گزارشات کسب و کار^۱ (۲۰۱۵)، رتبه سهولت تجارت ایران در بین ۱۸۹ کشور برابر با ۱۳۰ بوده است و زمان برای صادرات برابر با ۲۵ روز و هزینه صادرات هر کانتینر برابر با ۱۳۵۰ دلار است، این ارقام برای کره جنوبی به ترتیب معادل با ۸ روز و ۶۷۰ دلار است، و برای مالزی به ترتیب برابر با ۱۱ روز و ۵۲۵ دلار است، بنابراین بهبود فرآیند ایجاد صادرات یکی از گام‌ها برای ارتقا صادرات است، و تسهیل در روند تجارت به عنوان یکی از سیاست‌های اصلی اقتصاد مقاومتی مطرح بوده است.

نرخ ارزی یکی از متغیرهای اصلی تعیین کننده سلامت اقتصاد است، براساس تئوری‌های اقتصادی هر چه نرخ ارز در اقتصاد افزایش یابد، کالاهای داخلی برای کشورهای خارجی

ارزان شده و بنابراین صادرات افزایش می‌یابد، اما برای اقتصادهایی که پشتوانه قوی تولید برای آنها وجود ندارد و بخش اعظمی از اقتصاد به صورت واردات کالاهای سرمایه ای و واسطه‌ای می‌باشد، افزایش نرخ ارز باعث افزایش هزینه تمام شده تولید در اقتصاد می‌شود، همچنین افزایش تلاطم و نوسان در بازار ارز موجب افزایش نااطمینانی در فضای اقتصادی می‌شود، این نااطمینانی باعث افزایش ریسک تجارت می‌شود، به همین دلیل براساس نتایج نشان داده شده در جدول (۴) نوسان یا تلاطم بالا در بازار ارز نیز دارای اثر معنادار و مثبت بر شاخص تنوع پذیری صادرات دارد، طوری که هر چه تلاطم بازار ارز افزایش یابد، میزان تنوع پذیری صادرات کاهش می‌یابد، در واقع این به دلیل نااطمینانی بالای ناشی از تغییرات در نرخ ارز است، دلیل دوم برای کاهش تنوع پذیری صادرات، بررسی سود حاصل از تولید در مقایسه با سود حاصل از معامله گری در بازار ارز است، هر چه میزان تلاطم در بازار ارز بالاتر باشد، احتمال کسب سودآوری نیز افزایش می‌یابد، به همین دلیل افراد ترجیح می‌دهند که به جای تولید، در بازار ارز سرمایه گذاری نمایند و به این واسطه سود بالاتر را کسب می‌کنند، و به همین دلیل تنوع پذیری صادرات کاهش می‌یابد. در واقع تلاطم نرخ ارز به عنوان یکی از موانع اصلی برای متنوع سازی صادرات مطرح است، این در حالی است که در بند ۱۰ سیاست‌های ابلاغی اقتصاد مقاومتی، بر تسهیل مقررات و گسترش مشوق‌های لازم برای حمایت همه جانبه و هدفمند از صادرات کالاها و خدمات تاکید شده است.

بررسی نسبت تسهیلات اعطا شده به بخش غیردولتی به کل تولید بر تنوع پذیری صادرات، نشان می‌دهد که اثر اعتبارات بر تنوع پذیری مثبت برآورد شده است، و این نشان می‌دهد که اعتبارات برای تولیدات جدید اختصاص نداشته است، در واقع هر فعالیت تولیدی جدید ممکن است به دلیل عدم آگاهی از بازار آن باریسک بالایی مواجه باشد. به همین دلیل سرمایه گذاری بانک‌ها و اعتبارات بخش غیردولتی به توسعه متنوع سازی صادرات منجر نشده است. این در حالی است که در بند ۹ اقتصاد مقاومتی بر صلاح و تقویت همه جانبه‌ی نظام مالی کشور با هدف پاسخگویی به نیازهای اقتصاد ملی تاکید شده است.

اثر گذاری تولید ناخالص داخلی بدون نفت بر حسب شاخص قیمت سال ۱۳۸۳ به عنوان شاخصی از اندازه اقتصاد دارای اثر معناداری بر میزان تنوع پذیری صادراتی دارد، به گونه‌ای که هر چه میزان تولید واقعی در اقتصاد افزایش یابد، میزان شاخص تنوع پذیری کاهش و اندازه تنوع پذیری افزایش می‌یابد، در واقع اقتصاد ایران نیازمند ارائه محصولی جدید برای توسعه اقتصادی است، به این صورت رشد اقتصادی باعث ایجاد تنوع در تولید

کالاها و تنوع در صادرات می‌شود، و به این واسطه میزان رشد اقتصادی افزایش می‌یابد. اثر تحریم اقتصادی به عنوان یک متغیر دامی (مجازی) دارای اثر مثبت بر شاخص تنوع صادرات است و در دوران تحریم اقتصادی نسبت به سایر ادوار شاخص تنوع پذیری افزایش و میزان تنوع پذیری کاهش داشته است، جهانی شدن در سال‌های اخیر باعث شده است که منافع کشورها وابسته به همدیگر باشد، لذا آمریکا و متحدانش با توجه به سطح قدرت آنها، خواه ناخواه در اکثر کشورها دارای نفوذ بالایی هستند، به همین دلیل هر گونه تحریم آمریکا بر ایران برای بسیاری از کشورها الزام آور بوده است و در واقع شرکای تجاری را کاهش می‌دهند، اثر مثبت تحریم بر متنوع سازی صادرات وجود چنین اثری را نشان می‌دهد. به همین دلیل است که در بند ۱۲ بر توسعه پیوندهای راهبردی و گسترش همکاری و مشارکت با کشورهای منطقه و جهان بویژه همسایگان تاکید شده است.

جدول ۴- برآورد عوامل موثر تنوع صادرات

theil	gini	hhi	
-.۰۰۰۰۲۳۵*** (-۴.۷۵۶)	-۸.۰۶E-۰۶*** (-۴.۲۴۶)	-۲.۰۷E-۰۵*** (-۳.۲۰۴)	سرمایه گذاری خارجی
۰.۰۲۵۶ (۰.۹۴۸)	۰.۰۰۰۷۳۵ (۰.۷۳۸)	-۰.۰۰۰۰۹۱۴ (-۰.۲۳۶)	تحصیلات شاغلین
-۰.۰۰۹۷۱ (-۰.۱۸۰)	-۰.۰۲۲۵ (-۱.۰۰۷)	۰.۰۳۵۶ (۰.۴۵۶)	کیفیت نهادها
۱.۵۵۸*** (۳.۰۵۴)	۰.۰۵۲۹*** (۴.۷۲۵)	۰.۱۷۹** (۲.۵۳۰)	تلاطم بازار ارز
۰.۰۳۷۸*** (۶.۱۳۴)	۰.۰۰۰۹۱۵*** (۴.۶۱۴)	۰.۰۰۴۳۱*** (۵.۶۰۵)	اعتبارات غیردولتی
-۱.۷۷E-۰۶*** (-۲.۹۱۱)	-۳.۸۵E-۰۸* (-۱.۶۷۳)	-۱.۷۹E-۰۷** (-۲.۰۹۸)	تولید ناخالص داخلی
۰.۲۴۵* (۱.۹۰۹)	۰.۰۱۲۰** (۲.۴۴۲)	۰.۰۲۹۲ (۱.۵۱۶)	تحریم
۳.۸۳۹** (۳.۴۳۶)	۰.۹۸۵** (۲۰.۷۷)	۰.۰۵۹۹ (۰.۳۷۴)	عرض از مبدا
۰.۸۳۵	۰.۸۱۳	۰.۸۶۹	ضریب تعیین

***: معنی داری ضریب در سطح ۹۹ درصد، **: معنی داری ضریب در سطح ۹۵ درصد و *: معنی داری ضریب در سطح ۹۰ درصد است. اعداد داخل پرانتز نشان دهنده آماره Z ضرایب می باشند.

براساس نتایج به دست آمده، اقتصاد ایران در سال‌های اخیر کاهش رشد اقتصادی، کاهش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و تلاطم بالا را در بازار ارز را تجربه کرده است، و تمام اینها نشان دهنده این است که اقتصاد کشور از آسیب‌پذیری بالایی برخوردار است. همچنین شکاف بین واقعیت‌های موجود در اقتصاد ایران با آنچه که در اقتصاد مقاومتی برای کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد ارائه شده است، افزایش یافته است، و این نشان می‌دهد که هنوز برای اجرای سیاست‌های اقتصاد مقاومتی اقدامی عملی صورت نگرفته است، در همین راستا افزایش کیفیت تحصيلات، هدایت منابع مالی به سمت فعالیت‌های تولید، کاهش تلاطم در بازار ارز، افزایش کارایی مناطق آزاد در جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به عنوان سیاست‌های مطلوب در جهت اجرای سیاست اقتصاد مقاومتی و مقاوم سازی اقتصاد قابل طرح است.

۵- بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

یکی از مشکلات اصلی برای اقتصاد ایران، وابستگی بالا به درآمدهای نفتی و وابستگی به درآمداری ناشی از صادرات تعداد کمی از کالاهاست، به همین دلیل یکی از سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، متنوع سازی صادرات ذکر شده است، متنوع سازی صادرات یکی از سیاست‌های موثر برای کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد به دلیل نوسان درآمد ارزی است، چرا که سهم کالاها سرمایه‌ای و واسطه‌ای از کل واردات بیش از ۶۰ درصد است، شواهد برای اقتصاد ایران نشان می‌دهد که متنوع سازی صادرات در ایران نسبت به کشورهای مالزی و ترکیه در وضعیت بدتری قرار دارد، لذا با استفاده از داده‌های در دسترس در دوره زمانی ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۳ و روش اقتصاد سنجی حداقل مربعات دو مرحله‌ای با رهیافت گشتاورهای تعمیم یافته به بررسی عوامل موثر بر متنوع سازی صادرات به عنوان سیاست بهینه اقتصاد مقاومتی می‌پردازد، نتایج نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری مستقیم و تولید واقعی باعث افزایش متنوع سازی صادرات می‌شود، اما تحصيلات و کیفیت نهاده‌ها اثر معناداری را بر متنوع سازی صادرات ندارد، اما براساس نتایج حاصل از برآورد به طور متوسط شاخص تمرکز جینی در دوران تحریم نسبت به سایر ادوار به اندازه ۰/۰۱۲ بالاتر است و افزایش نسبت اعتبارات غیردولتی به اندازه ۱ درصد باعث افزایش شاخص تمرکز هر فیندال-هیرشمن، جینی و تایل به ترتیب به اندازه ۰/۰۰۴۳، ۰/۰۰۹۱۵ و ۰/۰۳۷۸ می‌شود، همچنین افزایش ۱ صدم واحد در تلاطم بازار ارز باعث افزایش شاخص تمرکز هر فیندال-هیرشمن، جینی و تایل به ترتیب به اندازه ۰/۱۷۹، ۰/۰۵۲۹ و ۱/۵۵۸ می‌شود. همچنین افزایش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به اندازه یک میلیارد دلار باعث

کاهش شاخص تمرکز هر فیندال-هیرشمن، جینی و تایل به ترتیب به اندازه‌ی ۰/۰۲۰۷، ۰/۰۰۸۰۶ و ۰/۲۳۵ و همچنین افزایش تولید به اندازه ۱ هزار میلیارد ریال باعث کاهش شاخص‌های تمرکز به ترتیب به اندازه‌ی ۰/۰۰۰۱۷۹، ۰/۰۰۰۰۰۴ و ۰/۰۰۱۷۷ می‌شود. به طور کلی برای دستیابی به اهداف اصلی اقتصاد مقاومتی چند سیاست مهم بایستی برای کاهش آسیب پذیری اقتصاد، با توجه به سیاست تنوع سازی صادرات کشور، در اولویت قرار گیرند:

- ۱- افزایش کیفیت تحصيلات و ارتباط موثر بين صنعت و دانشگاه.
- ۲- کاهش تلاطم بازار ارز و کاهش بازدهی در بازارهای بدون ارزش افزوده اقتصادی.
- ۳- افزایش کارایی مناطق آزاد برای جذب سرمایه گذاری مستقیم خارجی.
- ۴- بیمه تسهیلات پرداختی بانک‌ها برای تامین مالی فعالیت‌های نوین تولیدی
- ۵- افزایش کارآمدی سیاست خارجی در افزایش ارتباط دو جانبه با سایر کشورها.

۶- منابع

۱-۶- منابع فارسی

۱. آذربایجانی، کریم، راکی، مولود و همایون رنجبر (۱۳۹۰)، تاثیر متنوع سازی صادرات بر بهره‌وری کل عوامل تولید و رشد اقتصادی (رویکرد داده‌های تابلویی در کشورهای دی هشت)، فصلنامه علمی پژوهشی، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۱ (۳)، ص ۲۰۱-۱۶۵.
۲. تقی‌پور، انوشیروان و افسانه موسوی آزاد کسمایی (۱۳۸۰) تحلیلی بر متنوع سازی صادرات و تاثیر آن بر افزایش درآمدهای ارزی غیرنفتی: مورد مطالعه ایران، پژوهش نامه بازرگانی، ۵ (۱۸)، ص ۱۴۴-۱۰۹.
۳. محمدی، حسین و بهزاد فکری (۱۳۹۴) اثرات زیر ساخت‌های نهادی و متغیرهای کلان اقتصادی بر تنوع صادرات ایران (با استفاده از رگرسیون ریج)، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، ۳ (۱۱)، ص ۹۴-۷۵.
۴. معمارنژاد، عباس، امام‌وردی قدرت‌اله، شایسته افسانه (۱۳۸۷)، بررسی اثر تنوع صادراتی بر رشد اقتصادی ایران در سال‌های پس از انقلاب اسلامی (سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۵۸)، فصلنامه علوم اقتصادی، ۲ (۳)، ص ۱۰۰-۸۵.
۵. نعمت‌اللهی، سمیه و علیرضا گرشاسبی (۱۳۹۳)، بررسی تغییرات تنوع پذیری صادرات غیرنفتی در شرایط تحریم‌های بین‌المللی با تاکید بر دوره زمانی ۱۳۹۱-۱۳۸۳. فصلنامه علمی پژوهشی، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۴ (۱۴)، ص ۹۲-۷۵.

۶. یاوری، کاظم، اشرفزاده، حمیدرضا و خالد احمدزاده (۱۳۸۹) متنوع سازی صادرات و بهره‌وری در صنایع کشور، پژوهش‌های اقتصادی، ۱۰(۳)، ص ۷۳-۵۳.

۶-۲- منابع لاتین

1. Feder, G (1983) **On export and economic growth**, Journal of development economics, 12(1), 59-73.
2. Prebisch, R. (1950), **The Economic Development of Latin America and its Principal Problems**, Economic Bulletin for Latin America, 7, 1-12.
3. Singer, H. (1950), **The Distributions of Gains Between Investing and Borrowing Countries**, the American Economic Review, 40(2): 473-85.
4. Ferreira. G. (2009), **From Coffee Beans to Microchips: Export Diversification and Economic Growth in Costa Rica**, Southern Agriculture Economics, 2009 annual Meeting, january 31-february 3.
5. Herzer, D. , and D. Nowak-Lehman (2006), **What does Export Diversification do for Growth? An Econometric Analysis**, Applied Economics, 38 (15), 1825-38.
6. Melitz, M. J. (2003), **The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity**, Econometrica, 71(6), 1695-725.
7. Feenstra, R. and Kee, H. (2004) **Export Variety and Country Productivity: Estimating the monopolistic competition model with endogenous productivity**, Journal of international Economics, 74(2), 500-518.
8. Feenstra, R. C. (2010). **Offshoring in the Global Economy: Microeconomic Structure and Macroeconomic Implications**, Volume 1 of MIT Press Books. The MIT Press.
9. Agosin, M, Alvarez, R and Bravo-ortega, C (2012), **Determinants of export diversification around the world: 1962-2000** ,the world economy, 295-315.
10. Lederman D. and W. Maloney (2003), **Trade Structure and Growth**, world bank Policy Research Working Paper, No. 3025.
11. Manova, K. (2013). **Credit constraints, heterogeneous firms, and international trade**. The Review of Economic Studies, 80(2), 711-744.
12. Mauro, P (1998), **Corruption and Growth**, the Quarterly Journal of Economics, 110(3), 681-712.
13. Knack, S and Keefer, P (1995) **Institutions and economic**

- performance: cross-country tests using alternative institutional measures**, *economics and Policy*, 7(3), 207-227.
14. Hall, R and Jones , C (1999), **why do some countries produce so much more output per worker than others?**, the *Quarterly Journal of economics*, 114(1),83-116.
 15. Rodrik, D (2002), **trade policy reform as institutional reform, in development**, trade ad the WTO: A Handbook, B. M. Hoekman, P. English, and A. Mattoo (eds), World Bank, Washington, PP 3-10.
 16. Anderson, J and Young, L (1999), **trade and contract enforcement**, Boston College, mimeo.
 17. Anderson, J and Marcouiller, D (2002), **insecurity and the pattern of trade: an empirical investigation**, *Review of economics and Statistics*, 84(2),342-352.
 18. Melitz, M. J. (2003), **The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity**, *Econometrica*, 71(6), 1695-725.
 19. Hidalgo, C. A., B.Klinger, A.-L. Barab'asi, and R. Hausmann. 2007. **The Product Space Conditions the Development of Nations**. *Science* 317 (5837), 482-87.
 20. Iwamoto, M and Nabeshima, K (2012), **Can FDI promote export diversification and sophistication of host countries?** Dynamic Panel system GMM analysis, institute of developing economies, Japan External trade organization, No 347.
 21. Banga, R (2006), **the export-diversification impacts of Japanese and US foreign direct investment in Indian manufacturing Sector**, *Journal of international business studies*, 37(4), 558-568.
 22. Tadesses, B and Shukralla, E (2011), **the impact of foreign direct investment on horizontal export diversification: empirical evidence**, *Applied economics*, 45(2),141-159.
 23. Chenaf, D and Rougier, E (2008), **recent export matter: export discoveries, FDI and Growth, An empirical assessment for MENA countries**. *The journal of international trade & economic development*, 20(4), 507-533.
 24. Sekkat, K (2016), **Exchange rate Misalignment and Export Diversification in Developing countries**, the quarterly review of economics and finance, 59, 1-14.

